
європейські норми і досвід та українська перспектива // Бюлетень Міністерства юстиції України : офіційне видання / Міністерство юстиції України. Київ, 2010. № 12 (грудень). С. 137-141.

12. Міжнародно-правове забезпечення стабільності та безпеки суспільства: матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студ. юридичного фак-ту, м. Суми, 25 травня 2013 р. / Ред.кол.: А.М. Куліш, М.М. Бурбика, М.І. Логвиненко, В.М. Семенов, А.В. Баранова. — Суми: СумДУ, 2013. — С. 219-221.

13. Конституція Федеративної Республіки Німеччини // <http://www.concourt.am> [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constitution/germany/german-g.htm.

14. Закон ФРН про соціальні суди // <http://www.bmjv.de> [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.bmjv.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/DE/NetzDG.html>.

УДК:349.3

Кучма Ольга Леонідівна,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ДО ПИТАННЯ ПРО СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД ОДЕРЖУВАЧІВ ПЕНСІЇ У РАЗІ ВТРАТИ ГОДУВАЛЬНИКА

В статті досліджується суб'єктний склад осіб-одержувачів пенсії у зв'язку з втратою годувальника, аналізуються позиції науковців та судова практика в частині віднесення осіб, які фактично тривалий час проживали разом до подружжя. Розглядаються пропозиції щодо розширення суб'єктного складу осіб-одержувачів пенсії у разі втрати годувальника, аналізується зарубіжне законодавство в означеній сфері.

Ключові слова: пенсія у разі втрати годувальника, утриманець, годувальник, непрацездатні члени сім'ї, подружжя, сім'я, шлюб.

Кучма О. Л. К вопросу о субъектном составе получателей пенсии по

случаю втрати кормильця

В статті досліджується суб'єктний склад осіб-отримувачів пенсії за втратою кормильця, аналізуються позиції учених та судові практики в частині віднесення осіб, які фактично довгий час проживали разом з дружинами. Розглядаються пропозиції щодо розширення суб'єктного складу осіб-отримувачів пенсії за втратою кормильця, аналізуються зарубіжне законодавство в зазначеній сфері.

Ключові слова: пенсія за втратою кормильця, іждивенець, кормилець, нетрудоспособні члени сім'ї, дружина, сім'я, шлюб.

O. Kuchma To the question of the subject composition of the recipients of the survivor's pension

The article examines the subject composition of the recipient of survivor's pensions, analyzes the positions of scientists and the jurisprudence regarding the attribution of persons who actually lived together for a long time with their spouses. Proposals are considered to expand the subject composition of the recipient of the survivor's pension, and foreign legislation in this area is analyzed.

Key words: survivor's pension, dependent, breadwinner, disabled family members, spouses, family, marriage.

Втрата рідної людини є непоправним горем для сім'ї. Непрацездатні члени сім'ї, які знаходились на утриманні померлого годувальника, крім моральних страждань зазнають і негативних фінансових наслідків. Конституція України гарантує право на забезпечення у разі втрати годувальника. Реалізація даного права здійснюється, в тому числі, відповідно до норм пенсійного законодавства

Питання пенсійного забезпечення загалом та пенсій у разі втрати годувальника зокрема досліджували відомі вчені: В. М. Андрійв, Ж. А. Дробот, М. І. Іншин, Т. В. Кравчук, О. І. Кульчицька, О. С. Приймєнко, О. В. Тищенко, М. М. Шумило та інші науковці. Проте, дискусії щодо пенсійного забезпечення у разі втрати годувальника тривають та спонукають до наукового пошуку у означеній царині.

Метою статті є визначення належності до складу одержувачів пенсії у разі втрати годувальника деяких категорій осіб, які є непрацездатними членами сім'ї.

Відповідно до статті 36 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. (далі – Закон) пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається непрацездатним членам сім'ї

померлого годувальника, які були на його утриманні, за наявності в годувальника на день смерті страхового стажу, який був би необхідний йому для призначення пенсії по III групі інвалідності, а в разі смерті пенсіонера або осіб, зазначених у частині другій статті 32 цього Закону, а також у разі смерті (загибелі) особи внаслідок поранення, каліцтва, контузії чи інших ушкоджень здоров'я, одержаних під час участі у масових акціях громадського протесту в Україні з 21 листопада 2013 року по 21 лютого 2014 року за євроінтеграцію та проти режиму Януковича (Революції Гідності), - незалежно від тривалості страхового стажу. При цьому дітям пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається незалежно від того, чи були вони на утриманні годувальника.

Батьки і чоловік (дружина) померлого, які не були на його утриманні, мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника, якщо втратили джерело засобів до існування.

Непрацездатними членами сім'ї вважаються:

1) чоловік (дружина), батько, мати, якщо вони є особами з інвалідністю або досягли пенсійного віку, передбаченого статтею 26 цього Закону;

2) діти (у тому числі діти, які народилися до спливу 10 місяців з дня смерті годувальника) померлого годувальника, які не досягли 18 років або старші цього віку, якщо вони стали особами з інвалідністю до досягнення 18 років.

Діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх навчальних закладах системи загальної середньої освіти, а також професійно-технічних, вищих навчальних закладах (у тому числі у період між завершенням навчання в одному із зазначених навчальних закладів та вступом до іншого навчального закладу або у період між завершенням навчання за одним освітньо-кваліфікаційним рівнем та продовженням навчання за іншим за умови, що такий період не перевищує чотирьох місяців), - до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років, та діти-сироти - до досягнення ними 23 років незалежно від того, навчаються вони чи ні;

3) чоловік (дружина), а в разі їх відсутності - один з батьків або брат чи сестра, дідусь чи бабуся померлого годувальника незалежно від віку і працездатності, якщо він (вона) не працюють і зайняті доглядом за дитиною (дітьми) померлого годувальника до досягнення нею (ними) 8 років [1].

На практиці виникають дискусії щодо віднесення певних категорій громадян до осіб-утриманців, які можуть претендувати на отримання пенсії у разі втрати годувальника.

Так, сформувалась судова практика щодо питання віднесення до непрацевдатних утриманців, які мають право на пенсію у разі втрати годувальника осіб, які проживали без реєстрації шлюбу.

Колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України проаналізувавши норми пенсійного законодавства в частині визначення осіб, які мають право на пенсію у разі втрати годувальника прийшла до наступного висновку: зі змісту цих норм убачається, що перелік непрацевдатних членів сім'ї, яким може бути призначена пенсія у зв'язку із втратою годувальника, є поосібним і вичерпним. Вони не містять правил (велінь), згідно з якими до непрацевдатних членів сім'ї померлого годувальника можна відносити осіб за іншими критеріями (ознаками) визначення поняття сім'ї, як-от спільне проживання і ведення господарства, спільний побут, набуття характерних взаємних прав та обов'язків.

Ужиті в Законі поняття «чоловік» та «дружина» позначають одного з подружжя. За частиною першою статті 21 Сімейного кодексу України подружжя утворюється тільки на підставі шлюбу - добровільного сімейного союзу жінки та чоловіка, зареєстрованого в державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Згідно зі статтею 36 Сімейного кодексу України саме шлюб є підставою для виникнення прав та обов'язків подружжя.

Відповідно до частини другої статті 21 Сімейного кодексу України проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя.

У повсякденному житті може скластися правова ситуація, коли жінка та чоловік проживають разом, ведуть спільне господарство, разом виховують дітей, ведуть спільний побут, набувають певних взаємних прав та обов'язків, притаманних сім'ї. Але при цьому вони не перебувають у шлюбі. В окремих сферах правовідносин (житлових, цивільно-майнових, сімейних, трудових та інших) такі відносини можуть підпадати під поняття сім'ї, а її учасники визнаватися членами сім'ї, яким з огляду на об'єктивну відмінність їх змісту у відповідних галузях законодавства надаються або не надаються (обмежуються) відповідні права та обов'язки.

Зовні такі відносини подібні до шлюбних. Однак попри цю схожість, вони не уподібнюються (не ототожнюються) з ними, і жінка та чоловік, які утворили неодружену сімейну пару та за певних унормованих правовідносин можуть вважатися членами сім'ї, що не є рівнозначним поняттям «чоловік» та «дружина», позаяк саме цими термінами закон персоніфікує кожного з подружжя як суб'єкта правовідносин між собою.

У законодавстві про пенсійне забезпечення ясно й однозначно визначено, що право на призначення пенсії у зв'язку із втратою годувальника, з-поміж інших категорій осіб, мають одне з подружжя - чоловік чи дружина, до яких жінка чи чоловік, які разом проживають однією сім'єю без шлюбу, не належать.

Встановлення в судовому порядку факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без шлюбу і визнання за її учасниками статусу члена сім'ї не легітимізує і не може легітимізувати (узаконити) правове становище неодруженої сімейної пари як подружньої, оскільки за законом подружжя утворюється не від тривалості чи стійкості взаємин, а після реєстрації шлюбу в державному органі реєстрації актів цивільного стану [2].

М. М. Шумило критично ставиться до такої позиції суду та наголошує, що загальним терміном яким позначається суб'єктний склад осіб, які мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника є «непрацездатні члени сім'ї» [3, С.424].

Законодавець у частині 2 статті 37 Закону навів перелік непрацездатних членів сім'ї, який не враховує всіх осіб, які можуть бути непрацездатними членами сім'ї у розумінні сім'ї за Сімейним кодексом України. Даний перелік осіб є вужчим, ніж передбачений у інших нормативно-правових актах. Але поки він не розширений на рівні закону іншими суб'єктами, відсутні підстави стверджувати, що порушені права інших суб'єктів на пенсійне забезпечення.

Також можливі ситуації, коли особи не бажають реєструвати шлюб, щоб мати право на отримання соціальних виплат, які передбачені неповним сім'ям (наприклад, допомога одинокій матері). Коли чоловік і жінка не реєструють шлюб, то має місце небажання чоловіка і жінки (чи одного із них) бути подружжям з відповідними правовими наслідками.

Якщо законодавством передбачено вчинення особою певних дій для отримання статусу особи, яка може претендувати на соціальне забезпечення, то невиконання особою таких дій в майбутньому не дозволить отримати соціальне забезпечення. Для отримання статусу чоловіка (дружини) особи мають зареєструвати шлюб у відповідному органі. Дискусійно стверджувати, що недотримання норм, які передбачають певні юридичні наслідки не повинно впливати на настання цих юридичних наслідків.

Застосовувати аналогію із законодавством інших галузей права при чіткому визначенні суб'єктного складу отримувачів пенсії у разі втрати годувальника у пенсійному законодавстві незаконно та недоречно.

У законодавстві країн ближнього зарубіжжя визначений інший склад осіб, які мають право на пенсію у разі втрати годувальника, ніж в українському законодавстві.

Так, Закон Киргизької Республіки «Про державне пенсійне соціальне страхування» від 21 липня 1997 р. до кола непрацездатних членів сім'ї померлого годувальника відносить сестер, братів, онуків, які не досягли 16 років, якщо вони не мають працездатних батьків [4].

Законом Республіки Таджикистан «Про пенсійне забезпечення громадян Республіки Таджикистан» від 25 червня 1993 р. коло осіб, які є непрацездатними членами сім'ї померлого годувальника (схоже на суб'єктивний склад одержувачів пенсії у разі втрати годувальника відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення») наступне: 1) брати, сестри, онуки, які не досягли 18 років або старші цього віку, якщо вони стали інвалідами до досягнення 18 років. При цьому брати, сестри та онуки мають право на пенсію у разі втрати годувальника за умови, що вони не мають працездатних батьків; 2) дід та бабуся — за умови відсутності осіб, які за законом зобов'язані їх утримувати; 3) вітчим та мачуха, якщо вони виховували або утримували померлого (загиблого) пасинка чи падчерку не менше 5 років [4].

Законом Республіки Узбекистан «Про державне пенсійне забезпечення громадян» від 3 вересня 1993 р. визначено наступне: непрацездатними членами сім'ї померлого годувальника є: 1) діти, брати, сестри та онуки до досягнення віку 16 років та старші цього віку, якщо вони стали інвалідами до досягнення 16 років. При цьому брати, сестри, онуки — за умови, що вони не мають працездатних батьків; 2) батько, мати, вітчим, мачуха, якщо вони досягли пенсійного віку або є інвалідами; 3) один з батьків або з подружжя, чи дід, бабуся, брат чи сестра, незалежно від віку та працездатності, якщо вони зайняті доглядом за дітьми, братами, сестрами чи онуками померлого годувальника до досягнення ними віку, який дає право працюючим знаходитися у відпустці без збереження утримання по догляду за дитиною, та не працює; 4) дід і бабуся — при відсутності осіб, які за законом зобов'язані їх утримувати. Вітчим та мачуха мають право за умови, якщо виховували або утримували померлого пасинка (падчерку) не менше 5 років до досягнення ними 18 років [4].

Ж. А. Дробот вважає, що український законодавець, підтримуючи сім'ю, а не окремого індивіда, як в інших країнах, повинен уніфікувати законодавство щодо кола членів сім'ї, які мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника, до переліку, який містив Закон України «Про пенсійне забезпечення». Також, враховуючи складність проблеми, Ж. А. Дробот пропонує непрацездатних членів сім'ї в пенсійному забезпеченні називати

пенсійною сім'єю [5, С.35].

Щодо сім'ї як суб'єкта правовідносин в праві соціального забезпечення у науці є декілька теорій.

О. І. Кульчицька визначає сім'ю як декілька осіб (чи одинока особа), які об'єднані правами та обов'язками щодо взаємного утримання і (або) спільним проживанням чи побутом на підставах, не заборонених законом, та, у визначених законодавством випадках, мають право на соціальне забезпечення [6, С.170].

Т. С. Гусева зазначає, що сім'я – це сукупність осіб, пов'язаних шлюбом, родинними зв'язками, прийняттям дітей на виховання, чи тих, що спільно проживають та ведуть спільне господарство [7, С.25].

Разом з тим, є і альтернативні точки зору на соціальне забезпечення осіб, які є сім'єю. Р. І. Іванова, вважає, що правоможним суб'єктом є окремі члени сім'ї [8].

О. М. Пономаренко вважає, що навіть у тих випадках, коли в законодавстві зустрічаються конструкції «сім'я має право», «сім'я зобов'язана», права і обов'язки виникають у конкретних членів сім'ї, які і є суб'єктами галузевих правовідносин [9, С.11].

Не встановлено єдиних критеріїв чи поособного переліку членів сім'ї міжнародно-правовими актами. Так, відповідно до статті 16 Загальної декларації прав людини (прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, резолюція №217 А/Ш/), пункту 2 статті 23 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року, резолюція №2200 А/XXI/, ратифікованого Указом Президії Верховної Ради УРСР від 19 жовтня 1973 року №2148-VIII) за чоловіками і жінками, які досягли шлюбного віку, визнається право на одруження і право засновувати сім'ю [10].

Відповідно до Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 р. сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік, у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має одинока особа. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства [11].

На законодавчому рівні передбачається соціальне забезпечення як для

окремих членів сім'ї (пенсія у разі втрати годувальника), так і для всіх членів сім'ї, коли право на соціальне забезпечення мають або всі члени сім'ї, або ніхто (допомога малозабезпеченим сім'ям). Зрозуміло, що сім'я складається із членів сім'ї, і коли право на соціальне забезпечення розглядається окремо для кожного члена сім'ї, навіть якщо всі члени сім'ї матимуть право на соціальне забезпечення, вважаємо, що одержувачами є члени сім'ї, а не сім'я. Право на соціальне забезпечення (пенсія у разі втрати годувальника) кожного члена сім'ї залежить від статусу члена сім'ї, а не сім'ї в цілому, хоча інші члени сім'ї можуть впливати на розмір соціального забезпечення. Наприклад, пенсія у разі втрати годувальника на одного члена сім'ї становитиме 50 відсотків пенсії за віком годувальника, а на двох і більше – 100 відсотків. Хоча в даному випадку не тільки члени однієї сім'ї годувальника можуть претендувати на дану пенсію. Якщо годувальник мав декілька дітей від різних шлюбів, то хоч в розумінні пенсійного законодавства всі вони будуть вважатися непрацездатними членами сім'ї годувальника, але це будуть діти, які проживають у різних сім'ях.

Сім'ю як «колективного» суб'єкта можна розглядати, коли всі члени сім'ї тільки в сукупності розглядаються як одержувачі соціального забезпечення (допомога малозабезпеченій сім'ї). Обов'язок надавати документи для реалізації права на соціальне забезпечення виконує член сім'ї – фізична особа, наділена праводієздатністю, але забезпечення надається не тільки їй а всій сім'ї, і якщо один із членів сім'ї стане достатньо забезпеченим, то право на допомогу втратить сім'я, оскільки сукупний дохід сім'ї стане таким, що сім'я не матиме права на соціальну допомогу.

Законодавством закріплено різні види соціального забезпечення для членів сім'ї та суб'єктний склад осіб, які вважаються членами сім'ї для одержання певного виду соціального забезпечення.

Ж. А. Дробот обґрунтовує необхідність запровадження терміну «пенсійна сім'я» і формулює її визначення як сукупність непрацездатних членів сім'ї, які перебували на утриманні померлого годувальника, або допомога якого була для них основним джерелом засобів до існування та визначає пенсії у разі втрати годувальника як щомісячну грошову виплату із Пенсійного фонду та інших джерел фінансування, призначену непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника, які перебували на його утриманні, за наявності у годувальника права на пенсію по інвалідності [12, С.3-4].

О. С. Приймєнко підтримує ідею, згідно з якою член сім'ї є самостійним суб'єктом правовідношення. Для виникнення права на пенсію в разі втрати годувальника саме член сім'ї, а не сім'я загалом, має відповідати законодавчим вимогам [13].

Т. В. Кравчук внесла пропозицію щодо розширення кола непрацездатних членів сім'ї померлого годувальника шляхом надання права на цей вид пенсії дітям померлого годувальника, народженим за допомогою репродуктивних технологій пізніше 10-місячного строку з дня смерті годувальника [14].

М. М. Шумило наголошує, що «...прикладів таких пропозицій у науці права соціального забезпечення досить багато, проте не всі вони раціональні. Найбільшою проблемою таких пропозицій є, по-перше, відсутність фінансово-економічного обґрунтування. По-друге, надмірне розширення кола суб'єктного складу може призвести до порушення соціальних прав тих суб'єктів, які мають право на пенсію за нині чинним законодавством, оскільки їх частка (розмір) на таку пенсію буде зменшуватися, оскільки ділиться порівно серед всіх. Тому дуже важливим у цьому сенсі враховувати доцільність та раціональність таких змін. Саме з таких позицій можна частково погодитися з пропозицією Т. В. Кравчук про необхідність включення мачухи/вітчима і піклувальника й опікуна до суб'єктного складу. Інші ж пропозиції видаються необґрунтованими, недоцільними та надуманими...» [3, С.415].

Визначаючи суб'єктний склад одержувачів соціального забезпечення важливо конкретизувати на кого саме із осіб, які можуть бути членами сім'ї поширюється соціальне забезпечення, оскільки, як вбачається із вищенаведеного визначення сім'ї у Сімейному кодексі України, сім'я створюється на підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Тобто коло осіб, які можуть бути членами сім'ї може бути досить широким, і не варто всім, хто є непрацездатними членами сім'ї в розумінні Сімейного кодексу України надавати соціальне забезпечення на випадок втрати годувальника.

Враховуючи те, що при наявності більше 2-х утриманців, загальний розмір пенсійного забезпечення залишається незмінним (100% пенсії за віком годувальника), розширення кола осіб, які матимуть право на пенсійне забезпечення у разі втрати годувальника зменшує частку кожного утриманця у соціальному забезпеченні.

Визначити на законодавчому рівні такий суб'єктний склад одержувачів пенсії, щоб досягнути справедливості для всіх, хто може бути учасником правовідносин неможливо, адже стосунки у сім'ї складаються по-різному (наприклад, батьки не займалися вихованням дитини, дитину виростила і духовно і фінансово тітка, але в подальшому право на пенсію у разі втрати годувальника (повнолітньої дитини – годувальника) матимуть саме батьки-

пенсіонери, а не тітка-пенсіонер).

Якщо передбачити у пенсійному законодавстві для призначення пенсії можливість в судовому порядку чи на місцевому рівні встановлювати факт перебування на утриманні померлого годувальника непрацездатних осіб, які не належать до категорії осіб, визначених пенсійним законодавством, - це може привести до зловживань та тривалих судових спорів (зважаючи на судову практику у сімейних та спадкових спорах), що теж не сприяє справедливості по відношенню до інших утриманців (якщо більше 2-х утриманців із категорії, безпосередньо визначеної законодавством) та інших одержувачів виплат із Пенсійного Фонду України (якщо один утриманець із категорії, безпосередньо визначеної законодавством).

Питання пенсійного забезпечення у разі втрати годувальника стосується значної частини населення. Визначення категорій осіб, які мають право на пенсію у разі втрати годувальника має здійснюватися на рівні законодавства (вичерпний, недвозначний перелік) та не коригуватися рішеннями судів при розгляді конкретних справ. У судовому порядку може мати місце доведення належності особи до однієї із визначених у законодавстві категорій осіб-отримувачів пенсії, але не запровадження нових категорій отримувачів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ДЖЕРЕЛ:

1. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України : від 09.07.2003 р. №1058-IV [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>
2. Про зобов'язання призначити пенсію у зв'язку із втратою годувальника : Постанова: Верховний Суд України : від 10.03.2015 р. № 21-615a14 - Закон і Бізнес, 2015, 05, № 19-20
3. Шумило М. М. Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні : монографія / М.М. Шумило. – К. : Ніка-Центр, 2016. – 680 с.
4. Дробот Ж. А. Зарубіжний досвід пенсійного забезпечення у разі втрати годувальника [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/1338/93/>
5. Дробот Ж. А. Поняття сім'ї та його значення в пенсійному страхуванні у зв'язку з втратою годувальника // Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави : зб. наук. пр. — Черкаси : Вид. від. ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2008. – С. 34-39.
6. Кульчицька О. І. Суб'єкти права соціального забезпечення України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / О. І. Кульчицька – Київ, 2007. –

185 с.

7. Гусева Т. С. Социальное обеспечение семьи, материнства, отцовства и детства в России: теоретические и практические проблемы : автореф. дис. д-ра юрид. наук : 12.00.05 / Т. С. Гусева – Москва, 2012. – 53 с.

8. Иванова Р. И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР [монография] /Р. И. Иванова – М.: Изд-во МЭХ 1986. – 176 с.

9. Пономаренко О. М. Правове регулювання соціального забезпечення допомогами у зв'язку з народженням та вихованням дитини : автореф. дис. . канд. юрид. наук : 12.00.05 / О. М. Пономаренко – Харків, 2005. – 20 с.

10. У справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини шостої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») : Рішення : Конституційний Суд України : від 03.06.1999 р. № 5-рп/99 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-99>

11. Сімейний кодекс України : від 10.01.2002 р. №2947-III [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

12. Дробот Ж. А. Правове регулювання пенсійного страхування у разі втрати годувальника : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Ж. А. Дробот – Одеса, 2010. – 19 с.

13. Прийменко О. С. Правове регулювання відносин, що виникають у разі втрати годувальника (в солідарній пенсійній системі) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / О. С. Прийменко – Київ, 2013. – 20 с.

14. Кравчук Т. В. Пенсійне забезпечення у разі втрати годувальника у солідарній пенсійній системі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Т. В. Кравчук – Одеса, 2008. – 22 с.